

КӨНЕ ТҮРКІЛІК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТАРИХИ ДАМУЫ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Ж.Қ. Түймебаев , Р.А. Авакова , А.Б. Нурмухамбетова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: turkology.ri@gmail.com, Raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz, aiga_base@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада көне түркі және орта ғасырлық кезеңдерде қолданылған фразеологизмдердің тарихи дамуы, олардың құрылымдық-семантикалық өзгерістері қарастырылады. Фразеологиялық бірліктердің даму эволюциясы диахронды тұрғыдан талданылып, олардың қазіргі түркі тілдерімен сабақтастығы жазба деректер негізінде дәйектеледі. Зерттеу барысында байырғы түркі тілдері және қазіргі түркі тілдері бойынша тілдік деректер салыстырмалы-тарихи, антропоэлектік, құрылымдық-семантикалық модельдеу әдістері негізінде кешенді талдау жүргізу үшін пайдаланылды. Тілдің даму үдерісі барысында фразеологизмдердің құрамдас бөліктерінің өзгеруі және компонент орындарының ауысуы, грамматикалық және фонетикалық модификациялар, семантикалық трансформациялар және тағы басқа түрленулерге ұшырайтыны анықталды. Семантикалық трансформация нәтижесінде фразеологиялық бірліктердің бастапқы мағынасы ішінара немесе толығымен өзгеріп, жаңа мағыналарға, мағыналық реңктерге ие болады. Кешенді талдау көне түркі дәуірінен бергі фразеологиялық бірліктердің құрылымдық, семантикалық ерекшеліктерін және олардың кейінгі түркі тілдеріндегі, соның ішінде қазақ тіліндегі өзгерістерін анықтауға бағытталған. Зерттеу нәтижелері түркі тілдерінің фразеологиялық жүйесіндегі сабақтастық пен өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді, түркі фразеологиясы заңдылықтарының тарихи динамикасын және тілдің қазіргі күйін қалыптастыру механизмдерін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: фразеологизм, түркі жазба ескерткіштері, мағына, түркі тілдері, тілдік бірлік, лексема.

Кіріспе

Әр халықтың тілінде ұлттық, мәдени белгіні сақтап, ғасырлар бойы дамып, қалыптасып, өрбіп түрлі формада қалыптасқан, түрлі бейнелерді бойына жинақтаған ерекше тілдік бірліктер болады, сондай тілдік бірліктердің ерекше түрі – фразеологизмдер. Әлемнің тілдік бейнесінің көрінісі фразеологизмдерде ерекше орын алады. Фразеологизм бойында халықтың тарихы, рухы, ұлтқа тән этномәдени айрықша белгілер, символдар, мифологемалар, архетиптер сақталған. Қазіргі таңда түркі тілдеріндегі фразеологизмдер түрлі аспектіде зерттелген (жеке түркі тілдеріндегі фраземалар, екі немесе одан көп қазіргі түркі тілдері фразеологиясы

Түсті: 03.02.2026; Мақұлданды: 25.09.2026; Онлайн қолжетімді: 30.09.2026

бойынша зерттеулер). Түркітану ғылымы үшін көне ескерткіштерде қолданылған фразеологизмдерді зерттеу, талдау, қазіргі түркі тілдерімен сабақтастығын анықтау өзекті болып табылады. Зерттеудің мақсаты – көне түркі және орта ғасыр кезеңі жазба ескерткіштеріндегі түркі фразеологизмдерін кешенді талдау және сипаттау негізінде диахрондық тұрғыдан талдау жүргізу, қазіргі түркі тілдерімен сабақтастығын анықтау. Зерттеуде қойылған міндеттер: көне түркі және орта ғасыр кезеңдерінде қолданылған фразеологиялық бірліктерді анықтау; фразеологизмнің пайда болуына ықпал еткен ұйытқы компоненттерін (лексемаларын) сипаттау, салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы, антропоэзектік, құрылымдық-семантикалық модельдеу әдістері негізінде кешенді талдау жүргізу. Түркі тілдерінде сақталған ортақ фразеологизмдер – түркі тілдерінің бір ата тілден шыққанын ғана емес, түркілік лексиканың өміршеңдігін, талай ғасырлар мен тарихи кезеңдерді басынан кешірсе де, негізгі лексикалық қордың жалпы түркілік мағынасын сақтап қалғанының дәлелі. Ал фразеологиялық бірліктердегі бейнелілік (образность) қазіргі түркі фразеологизмдеріндегі тілдік феномен ретінде әрқайсысына тән тарихи кезеңдер мен орналасқан аймағына, шаруашылығына, материалдық және рухани мәдениетіне байланысты экстралингвистикалық факторлармен ерекшеленеді.

Түркі тілдері фразеологиясының кеңінен әрі жіті зерттелуі өткен ғасырдың орта шенінен басталған еді, зерттеу барысында түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, қанатты сөздер, т.б. тілдік бірліктер жинақталып, сұрыпталып, іріктеліп, фразеологиялық сөздіктер ретінде жүйеге түсірілді. Бұл зерттеушілер тарапынан жасалған ауқымды еңбек, тіл біліміне қосқан зор үлесі деп айта аламыз. Қазақ тілі бойынша С.К. Кеңесбаев, Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиев, Ә.Т. Қайдар, Н. Уәли, Ө. Айтбайұлы, Х.К. Қожахметова, Р.Е. Жайсакова, Р.А. Авакова, өзбек тілі бойынша Ш. Рахматуллаев, Б. Юлдашев, А. Маматов, М. Садыкова, И. Кучкортоев, А. Исаев, башқұрт тілі бойынша З.Г. Ураксин, Х.Ғ. Йосопов, Ж.Ғ. Кейекбаев, С.Н. Муратов, татар тілі бойынша Г.Х. Ахунзянов, Г.Х. Ахатов, Ф.С. Сафиуллина, ұйғыр тілі бойынша О. Жамалдинов, Ч.Г. Сайфуллин, Р.А. Авакова, қарашай-балқар тілдері бойынша Ж.К. Жарашуева, Х.М. Акбаев, қарақалпақ тілі бойынша Қ. Бекниязов, Г. Айназарова, Г. Атабаева, әзербайжан тілі бойынша Г.А. Байрамов, М.Т. Тагиев, Н.Ч. Валиева, гагауыз тілі бойынша Л.А. Покровская, Е.К. Кольца, тува тілі бойынша Я.Ш. Хертек, хакас тілі бойынша Т.Г. Боргоякова, якут тілі бойынша А.Г. Нелунов, Р.Н. Анисимов, чуваш тілі бойынша М.Ф. Чернов және т.б. көптеген ғалымдар мен зерттеушілердің фразеология бойынша еңбектерін атауға болады.

Фразеологизмдер – әр тілдің өзіне ғана тән ерекшеліктеріне, әр халықтың дүниенің түрлі-түсін өзінше мүшелей тануына, ол фрагменттерді өзінше бейнелеп атауына байланысты тіл-тілде өзгеше болып өрілетін дүниенің тілдік бейнесін түзетін сөз өрнектері [9, 318]. Фразеологизмдерге ұйытқы болатын сөздер – халыққа етене таныс, байырғы сөздік қордағы сөздер. Башқұрт ғалымы З.Г. Ураксин: «қазіргі түркі тілдерінің көпшілігіне ортақ фразеологизмдер көбінесе дене мүшелерінің атауларынан қалыптасады, олар басқа сөздермен тіркескенде тура мағынасында дене мүшелерінің орналасуын, дене мүшелерінің әртүрлі күйін немесе әрекеттерін білдіреді. Олар психикалық күйді, адамның қабілеттерін және т. б. білдіре бастағанда оларды ауыспалы мағынада қолдану бүкіл тіркестің фразеологиялануына әкелді» [11, 158-159] деп жазады. Ғалымның пікірі орынды, әрі ойға қонымды. Мұны кейінгі жүргізілген көптеген зерттеулер дәлелдей түседі. Қазіргі түркі тілдеріндегі фразеологиялық қордың негізі байырғы фразеологиялық қордан өрбиді, сондықтан да ерте замандарда қолданылған фразеологизмдерді қазіргі түркі тілдерімен сабақтастыра зерттеу маңызды болып табылады. Фразеологизмдер – халықтың қоғамдық өміріндегі мәдени өзгерістердің көрінісін бейнелеуші, халықтың тарихында болған оқиғалардан қалған тарихи жадыны сақтаушы тілдік бірліктер. «Фразеологиялық бірліктердің лексикалық компонентіндегі ішінара өзгерістер негізінде әртүрлі мағынадағы фразеологиялық бірліктер қалыптасады, олар семантикалық негізгі компонент ретінде басқа лексемалармен байланыса бастайды, образдар дамиды, мағыналар дамиды және көбейеді» [13, 720].

Зерттеу әдістері мен материалдары

Фразеологиялық бірліктерді зерттеу барысында жинақтау, іріктеу, жүйелеу, салыстыру, талдау, салыстырмалы-тарихи, антропоэзектік, құрылымдық-семантикалық модельдеу әдістері қолданылды. Зерттеудің түрлі кезеңдерінде фразеология бойынша іргелі ғылыми еңбектермен, сөздіктермен, мәтіндермен, жұмыс жасалып, жоғарыда аталған әдістер арқылы зерттеу фразеологизмдердегі ұлттық-мәдени ерекшеліктерді айқындауға септігін тигізді. Түркітану ғылымында салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи әдістерді іргелі зерттеулердің ең маңызды тетігі деп айтуға болады. Түркі тілдеріндегі фразеологизмдерді, лексемаларды

салыстыра отырып, тарихи кезеңдердегі ерекшеліктерді ескере отырып, ортақтықтар мен айырмашылықтарды анықтауда салыстырмалы-тарихи әдіс тиімді болып табылады. Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында түркі тілдеріндегі тілдік бірліктердің фонетикалық, грамматикалық, семантикалық ерекшеліктері, ұқсастықтары халықтың мәдени, рухани құндылықтарымен, таным-түсініктерімен сабақтастырыла қарастырылды. Зерттеу барысында аяқ, қол, ұзын, күн сөздері ұйытқы болған фразеологизмдердің байырғы формалары мен қазіргі кейбір түркі тілдерінде сақталған, құрылымдық-семантикалық жағынан түрленген фразеологиялық бірліктерге кешенді талдау жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Тіл ғылымындағы ғылыми зерттеулерді саралай келе адамның дене мүшесі ұйытқы болған фразеологизмдер фразеологиялық қордың елеулі бөлігін құрайтындығы белгілі. «Салыстырмалы талдау көрсеткендей, зоонимдер мен соматизмдер түркі тілдерінде (түрік, қазақ, якут, қырғыз және т.б.) салыстыру эталондары ретінде кеңінен қолданылады» [12, 318]. Аяқ сөзінің байырғы және қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісін 1-кестеден көруімізге болады:

1-кесте. «Аяқ» лексемасының түркі тілдеріндегі көрінісі

Байырғы түркі тілдері бойынша	
Көне түркі тілінде	<i>adaq</i>
Қарахан-ұйғыр тілінде	<i>aḍaq</i>
Қазіргі түркі тілдері бойынша	
Чуваш тілінде	<i>ora</i>
Якут тілінде	<i>atax</i>
Хакас тілінде	<i>azax</i>
Шор тілінде	<i>azaq</i>
Сары ұйғыр тілінде	<i>azaq</i>
Өзбек тілінде	<i>ʔjʔq</i>
Ұйғыр (жаңа ұйғыр) тілінде	<i>ajaq</i>
Халадж тілінде	<i>hada:q, hadaq</i>
Түрік тілінде	<i>ajak</i>
Гагауыз тілінде	<i>ajaq</i>
Әзірбайжан тілінде	<i>ajaG</i>
Түрікмен тілінде	<i>ajaq</i>
Салар тілінде	<i>aja(:)x</i>
Қарайым тілінде	<i>ajax</i>
Құмық тілінде	<i>ajaq</i>
Қарашай-балқар тілінде	<i>ajaq</i>
Татар тілінде	<i>ajak</i>
Башқұрт тілінде	<i>ajak</i>
Ноғай тілінде	<i>ajak</i>
Қазақ тілінде	<i>ajaq</i>
Қарақалпақ тілінде	<i>ajaq</i>
Қырғыз тілінде	<i>ajak</i>

Ескерту: кестеде көрсетілген «аяқ» лексемасының түркі тілдеріндегі мысалдары А. Дыбоның «Этимологический словарь тюркских языков» [4, 272-273] еңбегінен алынды.

Аяқ сөзінің көне түркілік қалпы – *adaq*. Қазіргі қазақ тілінде көне түркілік *adaq* тұлғасымен түбірлес адым, аттау сөздері қолданылады, бұл тіліміздің көне түркілік сипатын аңғартады. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде аяқ сөзінің келесідей мағыналары берілген: 1. Жүру, тұру қызметін атқаратын жамбас белдеуі мен

еркін қозғалатын сүйектерден тұратын адамның дене мүшесі. 2. Жан-жануардың қозғалуын қамтамасыз ететін дене мүшесі. 3. Аяқкиім; Кісі, адам. 4. Үстел, орындық, кереует тәрізді заттардың төменгі жағы. 5. Өзеннің, ағын судың төменгі жағы. 6. ауыс. Бір нәрсенің соңы, ақыры, шеті [5, 312]. Көне түркі сөздігінде *adaq* лексемасының келесідей мағыналары қамтылған: 1. Аяқ (адамның және жануардың); 2. Заттың аяғы, тіреуіші; 3. Төменгі жақ, негізі; 4. (таудың) етегі, бөктері; 5. (өзеннің) сағасы [7, 8]. Сонымен қатар, *adaq* тұлғасының да мағыналары берілген: 1. Аяқ (адамның және жануардың); 2. ауыс. аяқтар; 3. (заттың) аяғы; 4. ауысп. соңы [7, 14]. Сондай ақ, сөздікте *ajaq* (Наделяев және т.б., 1969: 27), *azaq* [7, 72] варианттары да тіркелген. Жоғарыдағы деректерден байқағанымыздай, аяқ сөзінің негізгі мағынасы «адамның аяғы», «жануардың аяғы» болып табылады. Кейінгі мағыналары ұқсату, теңеу, салыстыру арқылы пайда болған туынды мағыналар екендігі белгілі. Адам баласы айналасындағы заттарды, қоршаған ортаны, әлемді өзінің дене мүшелері арқылы атау, сипаттау ертеден келе жатқан тілдік құбылыс деп айта аламыз. Қарап отырсақ, адам баласы туғаннан бастап өз дене мүшелерін зерттеп тани бастайды. Басқа заттарды дене мүшелері атауымен атап түсіндіру де заңды тілдік құбылыс. Мысалы, тіліміздегі таудың басы, өзеннің басы, ағаштың басы, үстелдің аяғы, бұлақтың көзі, бұлақтың басы, домбыраның құлағы, т.б. тілдік бірліктер – соның айғағы. «Түркі тілдеріндегі дене мүше атауларына көпмағыналылық тән екендігін ескерсек, түркі халықтары өзін қоршаған әлемге ұқсату арқылы ауыспалы мағыналар пайда болған, бұл – түркі халықтарының орналасқан жеріне, шаруашылығына байланысты туындаған түркілік дүниетанымның бір көрінісі» [8, 73]. Соматизмдер сөздік қордың көне қабаттарына жататын көне тілдік бірліктер болғандықтан фразеологизмдерге ұйытқы болу мүмкіндігі де көбірек болып келеді. Дене мүшелері әрдайым адамның көз алдында болғандықтан, адам баласы оларды басқа заттармен салыстыра отырып, ой елегінен өткізеді, сол арқылы ауыспалы мағынадағы тілдік бірліктер пайда болады, бұл, ең алдымен, халықтың өзіндік ойлау жүйесімен, қабылдау, зерделеу, т.б. когнитивтік процестермен тығыз байланысты. Осы жерде ғалым З.Г. Ураксиннің еркін тіркестер «психикалық күйді, адамның қабілеттерін және т. б. білдіре бастағанда оларды ауыспалы мағынада қолдану бүкіл тіркестің фразеологиялануына әкелді» [11, 158-159] деген тұжырымы ойға оралады. Ал мұндай процестер өз кезегінде көптеген факторлармен байланысады. Кез келген ұлт тілінде өзіне ғана тән мәдени, ұлттық кодты тарихи жадысына сақтаған ерекше тілдік бірліктер болады, бұл халықтың мәдениетімен, шаруашылығымен, мекендеген табиғатымен, тұрмыс-тіршілігімен, ауа райы, климат ерекшеліктерімен, саяси, тарихи оқиғалармен т.б. көптеген экстралингвистикалық факторлармен тығыз байланысты.

Зерттеу барысында көне түркі сөздігіндегі *adaqin örü* [7, 8] фразеологизмі ерекше назарға түсті. Мағынасы «түрегеп тұру, құрмет көрсету, түрегелу» дегенді білдіреді. Сөздікте *sözin keşti qoptı adaqin örü / eşänläšti ebkä jüz urtı körü* (QBN 137₂₀) [7, 8] мысалы берілген, аудармасын «сөзін доғарып, аяғына түрегелді, / қоштасып, үйге қарай беттеді» деп беруге болады. Сонымен қатар, *uluı kelzä qopyıl adaqin örü* (QBN 119₂₀) [7, 8] мысалы да фразеологизмнің мағынасын ашу үшін келтірілген. Аудармасын «үлкен (адам) келсе, (оның алдында) түрегеп тұр» деп беруге болады. Қазақ тілінде аяғынан тік тұру фразеологизмі «құрмет көрсету, сыйлау» деген мағынада қолданылады. Сонымен қатар, аяқ өре тұрды тұрақты тіркесі «дүрлікті, өре түрегелді», аяқ өре тік тұрғызды фразеологизмі «дүрліктірді, шулатты» деген мағынада қолданылады. Кейбір фразеологизмдердің ғасырлар бойы қолданылуына байланысты мағынасында, қолданысында, құрылымында өзгерістер барын байқауға болады, ал кейбірінің мағынасы сол байырғы қалпында сақталады.

Фразеологизмдер түрлі троптар арқылы жасалады, бұл фразеологизмнің бейнелілігін аша түседі. Көне түркі ескерткіштерінде кездесетін айрықша метафораға ие фразеологизмнің бірі *sekiş adaqlıy* (сөзбе-сөз: сегізаяқты) [7, 494] тілдік бірлігі болып табылады. Фразеологизмнің мағынасы «етті, коңды, семіз, толық (үй жануарлары туралы)» [7, 494] деп ашылған. Сөздікте: *biñ sekiz adaqlıy barımım ... bökmädim* «мың [бас] семіз [малым] мүлкім ...рақаттанбадым» (Е 42₀) [7, 494] деген мысал берілген. Жоғарыдағы мысалдан бұл фразеологизмнің семантикасы малға, мүлікке қатысты екендігін аңғаруға болады. Қазіргі аяқтүтілде ағыс атахтаах (сегіз аяқты) фразеологизмі кездеседі, мағынасы «жексұрын» дегенді білдіреді, алайда *sekiş adaqlıy* фразеологизмімен мағыналық байланысы жоқ екендігі байқалып тұр. Қазақ тілінде екі аяқты малдай, төрт аяғын тең басқан, төрт аяғынан тік тұрғызды, төрт аяғы тең жорға, төрт аяқтан ақсады, екі аяқты, төрт аяқты, екі аяқты хайуан, екі аяғын бір етікке тығу, төрт аяғы көктен келді т.б. фразеологизмдер болса да, мал, мүлікті сипаттайтын сегіз аяқты деген төл тіркес кездестірмедік (осьминог-сегізаяқтың жөні бөлек, жақында пайда болған термин екендігі белгілі).

Фразеологизмнің ішкі формасын синхронды тұрғыдан және диахронды, этимологиялық тұрғыдан қарастыру үлкен мүмкіндіктерге жол ашады. Кейбір фраземалардың ішкі формасы бірден байқалып тұрады, ал кейбірінікі уақыт, қолданыс, қажеттілік, т.б. факторлардың әсерінен көмескіленіп, бүгінгі оқырман мен тыңдарманға мүлдем белгісіз, түсініксіз болуы әбден мүмкін. Қыпшақ сөздігінде аүйғауахлі [2, 44] тілдік бірлігі «аяғы ауыр, екіқабат, жүкті» деген мағынада тіркелген, қазіргі қазақ тілімен салыстырсақ, компоненттерінің орны ауысқан. Бұл аүйғауахлі тілдік бірлігінің құрылымы туыс емес тілмен болған қарым-қатынастың әсерінен өзгерген болуы мүмкін, түркі тілдеріне тән құрылым аяғы ауыр түрінде қалыптасқан. Мысалы, «екіқабат, жүкті» мағынасын беретін қазақ тілінде аяғы ауыр, ал тыва тілінде адаа аар. Бұл фразеологизмнің сөзбе-сөз аудармасын «төменгі жағы ауыр» деп беруге болады. Адаа аар фразеологиялық бірлігінің «баяу, ебедейсіз, епсіз» және «жүкті, аяғы ауыр» деген мағыналары бар. Сонымен қатар, тыва тілінде адаа (адак) аартаар фраземасының «жүкті болу» және «ебедейсіз болу» мағыналары бар. Қазақ тілінде аяғы ауырлады фраземасының «босануға уақыты жақындады, жүріп, тұруы қиындап, ауырлады» деген мағынада қолданылады. Демек, ортақ фразеологиялық мағыналары қос тілде де сақталғанын байқауға болады. Тыва тілінде аяқ сөзінің орнына бут сөзі қолданылады, ал адаа (адак) сөзі «төменгі жақ» деген мағынада жұмсалатындығын байқаймыз. Сондай-ақ, хакас тілінен де осы фразеологизмді азах аар тұлғасында кездестіруге болады, «жүкті, аяғы ауыр» деген мағынада қолданылады. Фразеологизмдегі образ оның ішкі формасын айқындайтыны мәлім. Бұл фраземалардан ерекше бейнені, образды, суретті байқаймыз. Әйел адамның жүкті болғандағы жүріс-тұрысы, қимылы фраземаның ішкі формасына арқау болып, ерекше бейнелі тіркес тудырғанын байқауға болады. Бұл тұрақты тіркес қарақалпақ тілінде аяғы ауыр, ноғай тілінде аяғы авыр, **түрікмен тілінде** *ayagy agyr (agr almak)*, ұйғыр тілінде айиғи еғир тұлғасында сақталған. Түрікмен тіліндегі *ayagy agur (agr almak)* тұрақты тіркесінің «барған жерінде сәтсіздікке ұшыратып, бақытсыздық әкелетін адам» [1, 79] деген қосымша мағынасы да бар. Жоғарыда қарастырған түркі тілдеріндегі мысалдардан «жүкті, аяғы ауыр» деген ортақ мағынаның сақталғандығын байқаймыз. Біздің ойымызша, әртүрлі тілдік топтарға жататын түркі тілдерінде осы тілдік бірліктің семантикалық жағынан бір мағынада сақталуы фразеологизмнің көнелігін көрсетсе керек. Тыва және түрікмен тілінде жаңа фразеологиялық мағыналары қалыптасқанын байқауға болады. Қазақ тілінде әйел адам босанып, өз-өзіне келуін де дене мүше атауларының қатысуымен бейнелейді, мысалы, аяқ-қолын бауырына алды тіркесін айтуға болады. Тілде адамның жануардың жүріс-тұрысы, іс-қимылы, эмоциясы, мимикасы арқылы басқа затты, құбылысты, жағдайды, т.б. бейнелеу жиі кездеседі. Бұл көп жағдайда түрлі троптар арқылы жүзеге асады. Троптар өз кезегінде айрықша образдар арқылы айрықша тілдік бірліктерді тудыратыны мәлім. «Фразеологизмнің этномәдени ерекшелігі бейнелі негіз және мәдени мән-мағына көмегімен жүзеге асады» [6, 67].

Фразеологизмдердің құрамында жиі қолданылатын соматизмдердің бірі – қол. Қол лексемасы әрекет ету, жұмыс жасау, билік ету, күш ұғымдарымен тығыз байланысты. Көне түркі сөздігінде *qol, qöl, elig* лексемалары «қол» мағынасында тіркелген. Қазіргі қазақ тілінде қол сөзі қолданылады, сонымен қатар, қазақ тілінде саусақтың енімен өлшенетін қазақтың халықтық өлшемі ретінде қолданылатын елі (төрт елі, бес елі, т.б.) сөзі сақталған. Бұл жайында Дж. Клоусон былай деп жазады: «*elig* (?*elig*) «қол, білек», кейбір заманауи тілдерде «саусақ ені» сияқты бірнеше кеңейтілген мағыналарға ие. Орта ғасырларда қандай да бір түсініксіз себептермен кейбір тілдерде *el*-ге дейін қысқарған; кейбір тілдерде «қол» мағынасындағы *ko:l* сөзімен алмастырылған» [14, 140]. Бұл сөздікте *elig* сөзінің *el* формасына ықшамдалуы орта ғасырларда болған құбылыс екендігі атап өтілген. Көне түркі сөздігінде: *elig* сөзіне «білезік (қолдың), қол буыны, қол» [7, 170] деген түсініктеме береді.

Адамның мінезі, психологиясы, жағымды, жағымсыз қылықтары, әлеуметтік жағдайы дене мүше атауы болып келетін тілдік бірліктер арқылы сипатталады, сол арқылы ортақ бір атаудың, ұғымның төңірегінде топтасады. Көне түркі сөздігінде *elig (elgi) keŋ* [7, 170] фразеологизмі тіркелген, мағынасы «жомарт» дегенді білдіреді. Фразеологизмнің мағынасын ашу үшін мынадай мысал берілген екен: *tunī iškä tutyıl aja elgi keŋ* (QBN 239₁₀) [7, 170]. Аудармасын «мұны басшылыққа ал, о жомарт» деп беруге болады. Сонымен қатар, *tariŋčī kišilär bolur elgi keŋ* (QBN 318₃) [7, 170] мысалын «диқаншылардың қолы ашық (жомарт)» деп аударуға болады. Қазіргі қазақ тілінде алақаны кең, алақаны ашық, қолы ашық, қолы жазық тұрақты тіркестері «кеңпейіл, қайырымды, жомарт» деген мағынада қолданылады. Жалпы алғанда, туған

еліміздің, жеріміздің ұлан-байтақ кең болғандығы халқымыздың мінезінде де, дәстүрінде де көрініс тауып, тілінде бейнеленген.

Мысалы, тілімізде дастарқаны кең деген тұрақты тіркес «дастарқаны мол, пейілі кең, қонақжай, қолы ашық» деген мағына береді, пейілі кең тұрақты тіркесі «ақкөңіл, жомарт» деген мағынада қолданылады. Ал жомарттың қолын жоқтық байлайды деген мақалда материалдық байлықтың адамның мінез-құлқына, іс-әрекетіне де әсер ететіндігі айтылған. Жомарт – мейірімді, қайырымды, әрдайым көмектескісі келетін кеңпейіл адам, ал материалдық тапшылық кезінде адамдарға көмектесе алмауы мүмкін, қолы байлаулы болады. Қазақ тілінде қолы ашық, қолы жазық тұрақты тіркестері «береген, мырза адам» деген мағынада қолданылады, қырғыз тілінде колу ачық, ұйғыр тілінде қоли очуқ тұлғасында қолданылады. Түрік тілінде *eli* асқ фразеологизмі «көп ақша жұмсайтын, жомарт» [1, 72] деген мағына береді. Тыва тілінде холу бош, холу чадагай, холу чолдуг фразеологизмдерінің «жомарт, қолы ашық» деген мағынасы бар. Жоғарыдағы мысалдардан адамның жомарттығын, кеңпейілдігін байырғы және қазіргі түркі тілдерінде қол сөзі ұйытқы болған фразеологизмдер арқылы бейнеленгендігін байқауға болады. Тілдің байырғы қабатына жататын соматизмдер тілімізде фразеологизмдерге ұйытқы болу қызметін де қоса атқарып келеді.

Адам өміріндегі қысылтаяң кезеңді, қиын, ауыр жағдайды қол компонентті фразеологизмдер арқылы бейнелейді: көне түркі сөздігінде *elig tarlıqı* [7, 170] фразеологизмі тіркелген, мағынасы «қиын жағдай, тапшылық» дегенді білдіреді. Осы мағыналас фразеологизмдерді қазіргі түркі тілдерінен де кездестіреміз: қазақ тілінде қолы тарлық «жоқшылық, тапшылық», қолы қысқа «кедей, жоқшылықтан ештеңе істей алмау», қарақалпақ тілінде қолы қысқа болуы «жетіспеушілік, кедейлік, өзінше жұмыс жасай алмау, бағынышты болу» мағыналарында жұмсалса, хакас тілінде хол хысха фразеологиялық бірлігінің «жасауға мүмкіндігі жоқ, кедей, жарлы» деген мағыналары бар. Мысалдардан түркі халықтарына тән өзіндік әлемді қабылдау, әлемді бейнелеу моделінің бір қырын байқауға болады. Бұл түркілерге тән өзіндік дүниетанымның, өзіндік ойлау жүйесінің көрінісі болып табылады.

Қол – биліктің, күштің, байлықтың, дәулеттің символы. Мысалы, *elig uza-* [7, 170] фразеологизмі «билікке, күшке қол жеткізу», *elig uzat-* [7, 170] тұрақты тіркесі «қол көтеру, зорлық-зомбылық жасау» мағынасын береді. Сонымен қатар, көне түркі сөздігінде мынадай мысал келтірілген: *qalı bolsa elgin bodunqa uzun / qatıu eđgölük qıl (QBN 29)* [7, 621]. Аудармасын «егер халыққа билігіңді жүргізсең / барлық жақсылықты жаса» деп беруге болар. Бұл жердегі *elgi uzun* фразеологизмі қазіргі кейбір түркі тілдерінде қол соматизмі арқылы берілген, демек компоненті мағыналас сөзбен алмастырылған. Түркі тілдері бойынша келесідей тілдік бірліктерді кездестіре аламыз: қазақ тілінде «қолы ұзын «не істеймін десе де, қолынан келетін кісі туралы айтылады»; қарақ. қолы узын «шамасы келеді, қуатты, дәулетті болу», қолы жетеди «еш нәрсеге қажеттілігі жоқ, күш-құдіретке ие болу; ұйғ. қоли узун «әл-ауқатты, бай» [1, 76], сондай-ақ, қазақ тілінде «қолы ұзарды «байыды, етек-жеңі кеңейді»; қарақ. қолы узайды (узарды) «көмекшісі болу, жетілісу, қатарға қосылу», қолы қызылға тийіу «мол нәрсеге жолығу, билікке ие болу, ісі табысты болу»; қырғ. буту-колу узаруу/колу узару «өмірі түзелу, жағдайы жақсару» және «қолдау көрсету, көмектесу»; түр. *eli genişlemek* «көп ақшаға ие болу»; өзб. құл(и) узун «артық дәрежеде мүмкіндікке ие болу»; ұйғ. қоли узармақ «баю, әл-ауқатты болу» [1, 76]. Жоғарыдағы мысалдардан ортақ бір образдың алуан түрлі фразеологизмдердің туындауына себепші болғандығын байқаймыз, түркі тілдерінде қолы ұзын фразеологизмі билікті, күшті, артық дәрежедегі мүмкіндікті, сондай-ақ, байлықты білдіретіндігі аңғарылады. Түркі танымында «қолдың ұзын немесе қысқа болуы, ашық, кең немесе тар болуы» адам әрекетінің әлеуетін, әрекеттің шектеусіз немесе шектеулі қауқарын, шама-шарқын, күш-қуатын бейнелейді. Сондай-ақ, тілдік бірліктердегі бейнелерден (образдардан) көне мифологиялық таным-түсініктің сарқыншағы байқалады.

Түркі тілдерінде қол лексемасы ұйытқы болған фразеологизмдер «билік, бағындыру, бағынышты болу» мағыналарын бейнелейді. Көне түркі сөздігінде *elig asraqı* [7, 170] фразеологизмі «қызметші, бағынышты адам» деген мағынада тіркелген. Сөздікте *jetä eđgü tutyıl elig asraqı / jegü içkü bergil bütür opraqı (QBN 326)* [7, 170] деген мысал берілген, қазақша аудармасын «қол астындағыларға (қызметшілерге) жақсы қара, / [оларға] ас-суын бер, кіндір» деп беруге болады. Тілімізде осы іспеттес фразеологизмдер қалыптасқан, мысалы: қазақ тілінде қол астында фразеологизмі «қарамағында, билігінде» деген мағына береді. Басқа да түркі тілдері бойынша мағыналас фразеологиялық бірліктерді кездестіреміз: «башқ. қол астында 1. «жақын, маңында»; 2. «қол астында, бағынышты жағдайда»; қарақ. қол астында «қарамағында, билігінде,

басшылығында»; қырғ. қол астында/қол алдында «біреудің бақылауында. билігінде, біреуге тәуелді»; гаг. *alma birkimseyi kanat altına* «қол астына алу»; түр. *el altında* «қалаған уақытында қолданылуға дайын»; өзб. құлға кирмоқ, құлға киритмоқ «ие болу, қарамағына өту»; ұйғ. қол астида «қарамағында» [1, 65]. Бұл мысалдардың ішінен башқұрт тіліндегі қол астында фразеологизмінің «жақын, маңында» деген мағынасы орыс тілінің әсерінен (орыс тілінде под рукой «близко, рядом, недалеко») қалыптасуы мүмкін. Жалпытүркілік *elig asraqı* тұрақты тіркесіне ұқсас қазақ тіліндегі қол бала фразеологизмін де атап өтуге болады, мағынасы «барып кел, алып келге жұмсалатын бала немесе кісі» дегенді білдіреді. Түркі тілдері бойынша мынадай фразеологиялық бірліктерді кездестіруге болады: «қырғ. қол бала «бала кезінен, кішкентайынан біреудің қолында болып қол бала болу»; ұйғ. қол бала қилип тәйярлимақ «құл қылып дайындау»; як. «илии-атах буол «қол-аяғы болу, көмектесу; чув. ал-урапа ҫыхлансалар «қол-аяғы байланғандай болу» [1, 65]. Жалпы алғанда, фразеологиялық бірліктердің қалыптасу, даму барысында болатын құрылымдық-семантикалық трансформация образдың түрленуіне әкеп соғады, бұл әр замандағы тіл иеленушілер санасындағы әлемнің тілдік бейнесінің бірегей моделінен хабар береді.

Кез келген тілдегі паремиялар мен фразеологизмдер – халықтың әлемді қабылдау, түсіну, талдау, сипаттауының нәтижесінде пайда болған бірегей дүниелер. Сондықтан, әр халықтың тілінде өзіне ғана тән, өзіндік этномәдени сипатын бейнелейтін айрықша тілдік бірліктер болатындығы анық. Көне түркі сөздігінде *elig jetür* [7, 170] фразеологизмі тіркеліп, келесідей мағыналары берілген: 1. Іске кірісу. 2. Басқару [7, 170]. Қазіргі қазақ тілінде «қол жетті (қолы жетті) «көздегені орындалды, айтқаны болды»; қарақ. қолы жетиу «арманы іске асу, ісі келісу, жоқшылықтан құтылу, жағдайы жақсылану», қол жетеди «өте жақын, алыс емес», қол жетти «бір нәрсеге ие болды»; ұйғ. қоли йәтмәк «көздегені орындалу, айтқаны болу» [1, 68] деген фразеологизмдер кездеседі. Антонимдік қатар ретінде қалыптасқан қазақ тілінде «қол жетпес «қолға түсе қоймас; тым қымбат, аса бағалы», қарақ. қол жетпес/қол жетпейтуғын «алыс, ұзақ, арман болу»; ұйғ. қол йәтмәс «тым қымбат, аса бағалы» [1, 68] фразеологизмдерін де атап өтсек болады.

Қандай да бір тіл фразеологизмдерінің семантикасын түсіну үшін сол тіл иеленушілерінің салт-дәстүрінен, ұстанымдарынан, әдет-ғұрпынан, дүниетанымынан, орналасқан аймағының флорасы мен фаунасынан, ауа райынан, шаруашылығынан, т.б. туралы түсінігі, хабары болуы қажет. Әйтпесе, аударма мәселесінде қиындықтар туындайтыны анық. «Жалпы фразеологиялық бірлік пен жаңа қалыптасқан фразеологиялық бірлік арасындағы семантикалық байланыс сақталады. Семантикалық трансформация барысында семантикалық трансформация орын алады, фразеологиялық бірліктердің мағыналары актуализацияланады» [15, 2682]. Фразеологиялық бірліктер ғасырлар бойы дамып, түрленіп, ықшамдалып, актив немесе пассив қолданылып, кейін қолданыстан да шығып қалуы мүмкін. Қазақ тілінде өткен ғасырларда көп қолданылған ұзын етек фразеологиялық бірлігі «әйел, жас және кәрі әйелдер» деген мағынада қолданылған, жалпы «әйел» деген мағынаны берген. Ал бұл фразеологизмнің түпкі образы «Ырқ бітіг» жазба ескерткішінде *uzuntonluğ* формасында кездеседі. «Ырқ бітіг» мәтінінде: «*Uzuntonluğ küzünüsin kölkä içginmiş*» [3, 35] деген жолдар бар, «Әйел айнасын көлге түсіріп алды» деп аудармасын беруге болар. Көне түркі сөздігінде *uzun tonluğ* фразеологизмінің келесідей мағыналары берілген: 1. Ұзынетекті; 2. Әйел; 3. Монах [7, 621]. «Ырқ бітіг» ескерткіші жөніндегі алғашқы зерттеулерде *uzuntonluğ* тілдік бірлігін діндар монах әйелдерге қатысты деп топшылаған пікірлер болғандығы мәлім. Бұл жайында белгілі ғалым Т. Текин: «Томсен және Оркун ойлағандай, бұл оралым монах әйелдерге емес, әйелдерге қатысты қолданылатынына күмән жоқ сияқты» [16, 35] деп жазады. Әрине, егер көне түркі тілінің заңды жалғасы қазіргі түркі тілдерімен салыстыра қарасақ, мәселені анықтау қиынға түспейді. Мысалы, ұзын етек фразеологизмі қазақ тіл иеленушілеріне бірден түсінікті, құлаққа таныс, ойға қонымды оралым екендігі анық, оны бұрынғы заманда әйелдер қауымына қатысты қолданғаны белгілі. Тілде ғасырлар бойы қолданылған, мүмкін кейін ұмытылған, мүмкін басқа формаға түрленген алуан түрлі ақпараттар, деректер сақталады, жинақталады. Сонымен қатар, «Ырқ бітіг» мәтінінде: *Uzuntonluğ idişin-ayaqın qodupan bargmış* [3, 55] жолдары кездеседі. Аудармасын «Әйел ыдыс-аяғын қойып, барды («жолға шықты» деген мағынада)» деп беруге болады. *Uzuntonluğ* тілдік бірлігінің сөзбе-сөз аудармасын «ұзын киімді», «ұзын тоңды» деп беруге болар. Фразеологизмнің ішкі формасына ұзын киімді, ұзын етеккі киім киген әйелдердің бейнесі арқау болған. Көне түркілік *uzuntonluğ* және қазақ тіліндегі ұзын етек тілдік бірліктерінде түпкі «әйел» деген мағынасы сақталған, құрылымында өзгерістер орын алған, екінші компоненті басқа сөзбен алмастырылған. Бұл жерде фразеологизмге ұйытқы болып тұрған сөз

ұзын екендігін аңғаруға болады, ғасырдан ғасырға негізгі ойды, ұғымды сақтап жеткізген. Сонымен қатар, қазақ тілінде әйел адамға кемсіту, мұқату мағынасында жұмсалған төмен етек фразеологизмі де кездеседі.

Ежелден бері аспан әлемі адамзат баласын қатты қызықтырған. Адамдар ғарыштағы жұлдыздарды бақылап, зерттеу жүргізген, түрлі заңдылықтарды анықтаған, өздерінше шамалап болжамдар да жасаған. Түркі халықтары үшін аспан әлеміндегі күн ұғымы айрықша болып табылады. Түркілер үшін ол тек «аспан денесі» ғана емес, күн сөзінің мағынасы ауқымдырақ болып келеді. Қазақ тілінде және кейбір түркі тілдерінде күн «аспан денесін» және «тәуліктік уақыт мерзімін» білдіреді. Жұлдыз ретінде күн Жер ғаламшарындағы тіршілік үшін өте маңызды, күн жылу, жарық береді, сол арқылы табиғатта түрлі химиялық процестер орындалады, тіршілік атаулы өседі, өнеді, дамиды. Түркі тілдерінде күн ұғымы арқылы жарық пен қараңғылық, уақыт пен кеңістік, сәттілік пен сәтсіздік, өмірдің алуан түрлі ситуациялары бейнеленеді. Көне түркі сөздігінде *kün* сөзінің келесідей мағыналары берілген: 1. Күн (солнце); 2. Күн (день); 3. Күннен күнге [7, 326]. Сонымен қатар бұл сөздің *kün*, *künäš* [7, 327] варианттары да қамтылған. Көне түркі тілінде кездесетін *kün* сөзі қазіргі түркі тілдерінде сақталған, алуан түрлі фразеологизмдерге ұйытқы болған.

Күн сөзі ұйытқы болған фразеологизмдер арқылы уақыт пен кеңістікті бейнелеу көне түркі тіліндегі тілдік бірліктерде де кездеседі. Мәселен, «Ырқ бітіг» мәтінінде: *Kün ortu yütürük [yütürüp], tün ortu – qanta* [3, 37] деген жолдар кездеседі. Аудармасын «Күн ортасы жүдеп-жадап, түн ортасы – қанда» деп беруге болады. Бұл жердегі *kün ortu*, *tün ortu* көнетүркілік фразеологизмдері ерекше назар аудартады. Қазіргі қазақ тілінде түн ортасы деген тіркес қолданылады. Көне түркі сөздігінде *kün ortu* фразеологизмі келесідей мағыналарымен тіркелген: 1. Түс уақыты; 2. Оңтүстік; 3. Түстіктегі (~оңтүстік) [7, 326]; сонымен қатар, *kün ortuda* «оңтүстік» [7, 326]; *kün ortudın* «оңтүстік» [7, 326] деген фразеологизмдер де қамтылған. Көнетүркілік *kün ortu*, *kün ortuda*, *kün ortudın* фразеологизмдері түс уақытын, оңтүстік бағытты, оңтүстік жақты білдірген, бұл да түркілік дүниетанымның уақыт пен кеңістікті белгілеудің бір айрықша моделі деп айта аламыз. Демек, көне түркілердің күннің қозғалысына қарап уақытты, бағыт-бағдарды, кеңістікті белгілеуі, сол арқылы тіліміздегі тілдік бірліктердің қалыптасуы түркі тілдеріне тән айрықша белгі болып табылады. Қазіргі қазақ тілінде күн ортасы болған уақытты түс, тапа-тал түс, тал түс, т.б. тілдік бірліктер арқылы береді. Ал ұясынан шыққан күннің жерден ұзау мөлшерін мынадай фразеологизмдер арқылы бейнелейді: күн арқан бойы көтерілді, күн найза бойы көтерілді, күн қазық бойы көтерілді, күн тұсау бойы көтерілді, сондай-ақ, башқұрт тілінде қояш һөңғө буйы күтәрелғәс, қояш тәртә буйы күтәрелғәс деген фразеологизмдер қолданылады. Бұл фразеологизмдер өткен замандарда халықтардың күннің қозғалысы арқылы уақытты анықтаумен байланысты пайда болғандығы көрініп тұр. Фразеологизмдер құрамында ұлттық-мәдени элемент ретінде сол кездегі халыққа етене таныс құралдар атауы (арқан, найза, қазық, тұсау, һөңғө, тәртә) қолданылып, әртүрлі образдардың туындауына түрткі болған.

Көне түркі ескерткіштерінде кездесетін фразеологизмдердің бірі *kün toğdı* тілдік бірлігі болып табылады. Мәселен, «Ырқ бітіг» мәтінінде: «Таң таңларды, *udu yir yarudı, udu kün toğdı* [3, 39] жолдары кездеседі, аудармасын «Таң шапағы білінді, содан соң жер жарық болды, содан соң күн шықты» деп беруге болар. Сонымен қатар, «*Er buşuşluğ, Teñri bulıthğ boltı. Ara kün toğmış*» [3, 67] деген жолдардың аудармасын «Адам мұңды, Аспан бұлтты болды, Арасынан күн шықты» деп беруге болады. Көне түркілік *kün toğdı*/*kün toğmış* фразеологизмдерінің мағынасын қазіргі қазақ тілінде күн шықты фразеологизмі береді. Бұл көне түркілік фразеологизмінің формасы қазақ тілінде ғасырлар бойғы тілдің даму нәтижесінде аздаған фонетикалық өзгеріске ұшырап, күн туды формасында сақталған, алайда семантикасы өзгерген, жаңа мағыналарға ие болып трансформацияланған, жаңа ассоциацияларды тудырған. Қазақ тілінде күн (күні) туды фразеологизмінің қазіргі мағыналары мынадай: 1) Уақыты келді, дер кезі келді; еркін өмір сүруге, әрекет етуге мүмкіндік туды; 2) басына қиыншылық түсті. Қазіргі қарақалпақ тілінде күні тууы, басына күн тууы фразеологизмдері «ауыр қиыншылыққа тап болу, басына өлім қауіпі туу» мағынасында, ал ұйғыр тілінде күні туғмақ «басына қиыншылық түсу, істі болу» мағынасында қолданылады. Сәттілік, жақсылықтың келуін бейнелейтін фразеологизмдер: қазақ тілінде **күні туған «сәттілік, жаңа кезеңнің басталуы»**, ноғай тілінде кьун тувув «жақсылық келу, жақсы күннің келуі», ұйғыр тілінде күн туғмақ «жақсы күндер келеді». Демек, күн (күні) туды фразеологизмі түркі тілдерінде жақсы, сәтті күннің немесе жаман, ауыртпашылыққа толы күннің басталуын білдіреді. Жоғарыдағы фразеологизмдерді қарастыра келгенде (қазіргі кезде) жалпытүркілік күн (күні) туды фразеологизмінде «басталу» семасының бар екендігі байқалады. Жалпы

алғанда, аспан денелері атауларын туу етістігімен тіркестіре отырып фразеологиялық бірлік жасау түркі тілдеріне тән құбылыс екендігін айта аламыз. Мысалы, ай компонентті фразеологизмдер: қазақ тілінде айы оңынан туды «жолы болды, бақыты ашылды»; қарақалпақ тілінде айы оңынан, куни шепинен туды «армандары орындалу, қуанышты жағдайдың орын алуы», айы оңынан тууды «мақсаты орындалу, жолы жүру»; ноғай тілінде айы оңынан туу «сәтін салу»; жұлдыз компонентті фразеологизмдер: қазақ тілінде жұлдызы оңынан туды «бағы ашылып жолы болу»; қарақалпақ тілінде жұлдызы оңынан тууды «бақыты ашылып жолы болу»; ұйғыр тілінде «юлдузи оңдин туғмақ» «бағы ашылып жолы болу». Түркі тілдеріндегі бұл фразеологизмдер «сәттілік, жолы болу» деген ортақ мағынаны сақтап тұр. Сонымен қатар, қазақ тілінде алдыңнан ақ күн тусын! Ақ күн тусын! «жолың болсын!» деген мағынадағы ізгі тілекті білдіретін тұрақты тіркестер де қолданылады. Жалпы алғанда, тілдік бірліктер заманына қарай өмірдің жаңа жағдайына (реалияна) бейімделеді, сөйтіп тілдің дамуына өз үлесін қосады. Сонымен, көне түркілік *kün toǵdı/ kün toǵmış* фразеологиялық бірлігінің формасы қазіргі кейбір түркі тілдерінде сақталған, бұл тілдік бірліктің құрылымы аздаған фонетикалық, грамматикалық өзгерістерге ұшыраған, семантикасы жаңа фразеологиялық мағыналарға ие болған. Ал «күн шығу» құбылысын қазақ тілінде күн шықты фразеологизмі арқылы беретін болған. Қазақ тіліндегі күншығыста тілдік бірлігі көне түркі тілінде *küyün tuysyqda* [10, 188] формасында кездеседі. Түркілер үшін күншығыс жақ қасиетті болып саналған, үйдің есігі күншығысқа қаратылатын болған. Ал күннің батуы түркілер үшін жарықтың қараңғылыққа ауысуы, өмірдің аяқталуымен ассоциацияланады, мысалы, қазақ тілінде батар күнмен батты «өлді», айы батқан айында, күні біткен күнінде «ажалы жеткенде» фразеологизмдері соның көрінісі.

Адамзат баласы өзін қоршаған әлем, табиғат, аспан денелері, табиғи құбылыстардағы ерекшеліктер арқылы өздерінің күнделікті өмірін, тұрмысын, адам мінезін т.б. сипаттайды. Түркі танымында күн шығу, күнді көру – жақсылықтың нышаны, өмірді, күш-қуатты бейнелейтін ерекше ұғым. Соған сәйкес қазақ тілінде күн көру, күні көкте жүзсін т.б. өмірдің жағымды жағдайларын бейнелейтін және күні біту, күні қараң, күн көре алмау, күн көрсетпеді т.б. өмірдің жағымсыз жағдайларын бейнелейтін фразеологиялық бірліктер қалыптасқан. Басқа да түркі тілдерінде күнмен байланысты, жағымды, жағымсыз мағынадағы фразеологиялық бірліктер бар. Түркі танымында «күнді көрмеу» жеткілікті азық, ақша, қаражат, т.б. тіршілікке қажет заттардың болмауы, соларға деген қажеттілікті білдіреді.

Фразеологизмдердің жасалуында түпкі бір бейненің (образдың) алуан түрлі формада түрленуін көре аламыз. Күлтегін мәтінінде: «*türük bodun ücün tün udyumadym күntüz olurmadım*» [10, 189] «түрік халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым» [10, 194] деген жолдар кездеседі. Көне түркі тілінде қолданылған *tün udyumadym күntüz olurmadım* фразеологизміне ұқсас қазақ тілінде мынадай фразеологизмдер қалыптасқан: күндіз күлкі, түнде ұйқы бұзылды; күндіз күлкі, түнде ұйқы жоқ; күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмеді; күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айрылды; күндіз-түні ойлады; түнде ұйқыдан, күндіз күлкіден айрылды; т.б. Сонымен қатар, қазіргі түркі тілдерінде келесідей фразеологизмдер кездеседі: «қазақ тілінде күн демей, түн демей» «дамылсыз; үнемі, ылғи»; қарақ. күн-түн демей «тынбау, тыным таппау»; ноғ. куьн демей, туьн демей «үнемі, барлық уақытта»; ұйғ. күнни түнгә, түнни күнгә улап «дамылсыз; үнемі, ылғи» [1, 122]. Бұл мысалдар көне түркі тілі мен қазіргі түркі тілдері арасындағы сабақтастықты, мұрагерлікті айғақтайды. Фразеологизмдердің құрылымдық, семантикалық жағынан түрленуі, өзгеруі уақыт факторымен тікелей байланысты.

Қорытынды

Фразеологизмдердің ең басты ерекшеліктерінің бірі – әр ұлттың өзіне ғана тән танымдық дүниесін тілінде сақтауында. Тұрақты тіркес құрамындағы ұлттық-мәдени элемент – оны өзге тілден ерекшелеп тұратын нәрсе. Түркі жазба ескерткіштерінде қолданылған фразеологизмдердің қазіргі түркі тілдерінде сақталуы – ортақ ұлттық сананың, дүниетанымның, этномәдени болмыстың тілдік бейнесі. Аяқ соматизмі ұйытқы болған фразеологизмдердің қазіргі қазақ және басқа да түркі тілдерінде қолданылу ерекшеліктерін; ал *sekiz adaqlıy* тұрақты тіркесінің қазақ тілінде кездеспейтінін; көне түркілік *uzuntonluğ* фразеологизмінің құрамдас бөлігі басқа сөзбен алмаса отырып, семантикасы сақталғанын; қол соматизмі ұйытқы болған фразеологизмдерде күш, билік, бағынушылық, дәулет, әлеует, адам мінезін сипаттайтын мағыналық топтардың, күн сөзі ұйытқы болған фразеологизмдерде өмірдің сәтті, сәтсіз кезеңдерін бейнелеу, уақытты,

бағыт-бағдарды, кеңістікті анықтау, өмір, тіршілік ету секілді мағыналық топтардың қолданылатындығын байқадық. Фразеологизмдер халық өмірінде, тарихында, тәжірибесінде болған ақпараттарды тасымалдау, жинақтау қызметіне ие. Түркі фразеологиясындағы мәдени ақпарат ортақ түркілік дүниетанымды, материалдық және рухани құндылықтарды айқындауға септігін тигізеді. Фразеологизмдер барлық тілдерге ортақ әмбебап дүние емес, олар әр тілде бірегей, бір-біріне көп ұқсай бермейтін әлемнің фразеологиялық бейнесін құрады. Фразеологиялық бірліктерде кездесетін ортақтықтар, параллельдер көп жағдайда, туыс тілдерде, ал туыс емес тілдерде ареалдық, діни, тарихи-саяси, экономикалық жағынан байланыста, қарым-қатынаста болған халықтардың тілдерінен анықталады. Тілдік бірліктерді салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу түркітану ғылымы үшін маңызды әрі өзекті болмақ. Көне түркі тілінен бастап қолданылған тілдік бірліктердің қалыптасу, өзгеру, даму, жойылу, түрлену траекториясын айқындау көне түркі тілі мен қазіргі түркі тілдері арасындағы сабақтастықты айғақтауда ғылыми-теориялық маңызға ие.

Авторлардың қосқан үлесі:

Ж.Қ. Түймебаев – мақалада талданған фразеологиялық бірліктер мен лексемалардың тарихи дереккөздерін талдауға қатысты және түрік тіліндегі фраземалардың мағыналық ерекшеліктеріне лексикографиялық талдау жасады;

Р.А. Авакова – мақаланың зерттеу бағытын, тақырыбын анықтауға, талдау нәтижелерін тексеруге, мақаланы редакциялауға қатысты, мақаланың ғылыми тұжырымдамасын қалыптастырды;

А.Б. Нурмухамбетова – материалдарды жинақтады, сұрыптау, жүйелеу, талдау жұмыстарын жүргізді, бастапқы мәтінін жазды, әдебиеттерге шолу және мақаланы рәсімдеу жұмыстарын жасады.

Әдебиеттер тізімі

1. Авакова, Р.А., Кудьярова, Ш.Т., Акимешева, Ж.А. и др. (2025) Жалпы түркілік фразеологизмдер лұғаты. Алматы, 310 б.
2. Гаркавец, А.Н. (2018) Кыпчакский словарь: по армянописьменным памятникам XVI–XVII веков. 3-е изд., перераб. Алматы: БАУР, 1788 с.
3. Гаркавец, А.Н. (2022) *Ырқ біміз*. Алматы: БАУР, 96 с.
4. Дыбо, А.В. (2013). Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. Этимологический словарь тюркских языков. Т. 9 (дополнительный). Астана: ТОО «Prosper Print», 616 с.
5. Қалиев, Ғ., Бизақов, С., Нақысбеков, О. және т.б. (2006). Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 2-том. Алматы: Арыс, 744 б.
6. Меркулова, Е.П. Герасимова, А.С. (2025). «Фразеологические единицы как культурный код нации», Журнал Сибирского федерального университета. Гуманитарные науки, 18(10), стр. 1964-1980. Доступно по ссылке: <https://elibrary.ru/item.asp?id=PYLEOI> (Дата обращения: 03.02.2026).
7. Надеяев, В.М., Насилов, Д.М., Тенишев, Э.Р., Щербак, А.М. (1969) Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 676 с.
8. Нурмухамбетова, А., Акимешева, Ж., Кожобекова, Р. (2023) «Жалпытүркілік фраземалардың қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі», ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, 192(4), бб. 70-81. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph7>.
9. Сағидолда, Г.С. (2011) Түркі-моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология. Астана: Кантана Пресс, 355 б.
10. Сартқожаұлы, Қ. (2023) Орхон ескерткіштерінің толық атласы. 1-том. Алматы: Қазақ кітабы. 553 б.
11. Ураксин, З.Г. (1975) Фразеология башкирского языка. Москва: Наука, 192 с.
12. Шингарева, М.Ю., Дмитриук, Н.В., Абрамова, Г.И. (2026) «Компаративные фразеологизмы в тувинском языке: кластеризация и межъязыковые параллели метафорических моделей», Новые исследования Тувы, 1, стр. 307-321. <https://doi.org/10.25178/nit.2026.1.17>.
13. Boltaeva, B., Abdullaeva, D., Eshmirzaev, Y. (2022) “Lexical-semantic transformation of phraseological units”, International Journal of Early Childhood Special Education, 14(4), pp. 717-720. <https://doi.org/10.9756/INT-JECSE/V14I4.92>.

-
14. Clauson, G. (1972). "An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish", Clarendon Press, p.1034.
15. Isroilova, M.J. (2021) "Semantic transformation of French phraseological units", RA Journal of Applied Research, 7(11), pp. 2680-2682. <https://doi.org/10.47191/rajar/v7i11.10>.
16. Tekin, T. (1993) Irk Bitig: The Book of Omens. Turcologica, Vol. 18. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 134 pp.

Ж.К. Туймебаев, Р.А. Авакова, А.Б. Нурмухамбетова

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: turkology.ri@gmail.com, Raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz, aiga_base@mail.ru)*

**Историческое развитие древнетюркских фразеологизмов:
структурно-семантическая трансформация**

Аннотация. В статье рассматривается историческое развитие фразеологизмов, использовавшихся в древнетюркский и средневековый периоды, их структурно-семантические изменения. Эволюция развития фразеологизмов анализируется с диахронной точки зрения, а их преемственность с современными тюркскими языками аргументируется на основе письменных источников. В ходе исследования языковые данные по древнетюркским языкам и современным тюркским языкам использовались для проведения комплексного анализа на основе методов сравнительно-исторического, антропоцентрического, структурно-семантического моделирования. Установлено, что в процессе развития языка фразеологизмы претерпевают различные модификации: изменение составных частей и смещение компонентных мест, грамматические и фонетические модификации, семантические преобразования и др. В результате семантической трансформации первоначальное значение фразеологизмов изменяется частично или полностью и приобретает новые значения, смысловые оттенки. Комплексный анализ направлен на выявление структурных, семантических особенностей фразеологизмов с древнетюркских времен и их изменений в более поздних тюркских языках, в том числе казахском. Результаты исследования позволяют выявить преемственность и изменения во фразеологической системе тюркских языков, способствуют более глубокому пониманию исторической динамики закономерностей тюркской фразеологии и механизмов формирования современного состояния языка.

Ключевые слова: фразеологизм, тюркские письменные памятники, значение, тюркские языки, языковая единица, лексема.

Zh.K. Tuimebayev, R.A. Avakova, A.B. Nurmukhambetova

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: turkology.ri@gmail.com, Raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz, aiga_base@mail.ru)*

**Historical Development of Ancient Turkic Phraseological Units:
Structural and Semantic Transformation**

Abstract. The article examines the historical development of phraseological units used in the ancient Turkic and medieval periods, as well as their structural and semantic changes. The evolution of phraseological units is analyzed from a diachronic perspective, and their continuity with modern Turkic languages is argued on the basis of written sources. During the study, linguistic data from ancient Turkic languages and modern Turkic languages were used for a comprehensive analysis based on comparative-historical, anthropocentric and structural-semantic modeling methods. It is established that phraseological units undergo various modifications during the development of a language: changes in components and shifts in positions, grammatical and phonetic modifications, semantic transformations, and others. As a result of semantic transformation, the original meaning of phraseological units

changes partially or completely and takes on new meanings and shades of meaning. A comprehensive analysis aims to identify the structural and semantic features of phraseological units from ancient Turkic times and their changes in later Turkic languages, including Kazakh. The results of the study allow us to identify the continuity and changes in the phraseological system of Turkic languages, contributing to a deeper understanding of the historical dynamics of Turkic phraseology and the mechanisms of shaping the current state of the language.

Keywords: phraseological unit, Turkic written monuments, meaning, Turkic languages, linguistic unit, lexeme.

References

1. Avakova, R.A., Kud'jarova, Sh.T., Akimisheva, Zh.A. i dr. (2025) Zhalpy turkilik frazeologizmdar lugaty. Almaty, 310 b. [in Kazakh]
2. Garkavec, A.N. (2018) Kypchakskij slovar': po armjanopis'mennym pamjatnikam XVI-XVII vekov. 3-e izd., pererab. Almaty: BAUR, 1788 s. [in Russian]
3. Garkavec, A.N. (2022) Yrk bitig. Almaty: BAUR, 96 b. [in Kazakh]
4. Dybo, A.V. (2013). Jetimologicheskij slovar' bazisnoj leksiki tjurkskih jazykov. Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov. T. 9 (dopolnitel'nyj). Astana: TOO «Prosper Print», 616 s. [in Russian]
5. Kaliev, G., Bizakov, S., Nakysbekov, O. zhane t.b. (2006). Kazak adebi tilinin sozdigi. 2-tom. Almaty: Arys, 744 b. [in Kazakh]
6. Merkulova, E.P. Gerasimova, A.S. (2025). «Frazеologicheskie edinicy kak kul'turnyj kod nacji», Zhurnal Sibirskogo federal'nogo universiteta. Gumanitarnye nauki, 18(10), str. 1964-1980. Dostupno po ssylke: <https://elibrary.ru/item.asp?id=PYLEOI> (Data obrashhenija: 03.02.2026). [in Russian]
7. Nadeljaev, V.M., Nasilov, D.M., Tenishev, Je.R., Shherbak, A.M. (1969) Drevnetjurkskij slovar'. Leningrad: Nauka, Leningradskoe otделение, 676 s. [in Russian]
8. Nurmuhambetova, A., Akimisheva, Zh., Kozhabekova, R. (2023) «Zhalpyturkilik frazemalardyn kazirgi turki tilderindegi korinisi», KazUU habarshysy. Filologija serijasy, 192(4), bb. 70-81. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph7>. [in Kazakh]
9. Sagidolda, G.S. (2011) Turki-mongol tildik bajlansy: toponimija zhane frazeologija. Astana: Kantana Press, 355 b. [in Kazakh]
10. Sartkozhauly, K. (2023) Orhon eskertkishterinin tolyk atlası. 1-tom. Almaty: Kazak kitaby. 553 b. [in Kazakh]
11. Uraksin, Z.G. (1975) Frazеologija bashkirskogo jazyka. Moskva: Nauka, 192 s. [in Russian]
12. Shingareva, M.Ju., Dmitrjuk, N.V., Abramova, G.I. (2026) «Komparativnye frazeologizmy v tuvinskom jazyke: klasterizacija i mezhjazykovye paralleli metaforicheskikh modelej», Novye issledovanija Tuvy, 1, str. 307-321. <https://doi.org/10.25178/nit.2026.1.17>. [in Russian]
13. Boltaeva, B., Abdullaeva, D., Eshmirzaev, Y. (2022) "Lexical-semantic transformation of phraseological units", International Journal of Early Childhood Special Education, 14(4), pp. 717-720. <https://doi.org/10.9756/INT-JECSE/V14I4.92>.
14. Clauson, G. (1972). "An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish", Clarendon Press, p.1034.
15. Isroilova, M.J. (2021) "Semantic transformation of French phraseological units", RA Journal of Applied Research, 7(11), pp. 2680-2682. <https://doi.org/10.47191/rajar/v7i11.10>.
16. Tekin, T. (1993) Irk Bitig: The Book of Omens. Turcologica, Vol. 18. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 134 pp.

Авторлар туралы мәлімет:

Түймебаев Ж.Қ. – ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Авакова Р.А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Нурмухамбетова А.Б. – хат-хабарға жауапты автор, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Tuimebayev Zh.K. – Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Avakova R.A. – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Nurmukhambetova A.B. – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Туймебаев Ж.К. – академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Авакова Р.А. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Нурмухамбетова А.Б. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).